

ՍՄՐԱՏ ԺԱՅԱԶԻԶԵԱՆ

ԲԱՆԱՍՏԵՂԾ-ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԽՕՍ

ԵՂԻՇԷ ՄԱԴԱԹԵԱՆԻ

(շարունակութիւն ¹)

III

Լեւոնը ռուսահայոց ինտելիգենցիայի ներկայացուցիչն է։ Նորա վիշտը վաթսուներկան թւականների մտածող և արդարամիտ հայ երիտասարդութեան վիշտն է, որ սկիզբ է առնում ազգային թշուառութեան տխուր գիտակցութիւնից։ Լեւոնն այն սուտ իգէալիստներէն է, որոնք բարձրագոյն դպրոցից դուրս գալուց յետոյ անմիջապէս խմորւում են եսամոլ ձգտումներով, փակւում են անձնական ինտերէսների նեղ շրջանում և իրանց քթից դէն ոչինչ չեն ուզում տեսնել։ Նա արհամարհում է այդ դատարկաշրջիկ «անգործ պճնասէրներին», որոնք կեանքները մաշում են մեծաշխարհային անմիտ զւարճութիւնների մէջ, սալոններում՝ հոմանիների առաջ, ինչպէս երեւի և իրանց մեծաւորների առաջ, ստորաքարշ սպասաւորների պէս երեքտակ ճկւելով... Լեւոնը զարշում է և այն կարծեցեալ ազգասէրներից, որոնց համար «ազգասիրութիւնը» լոկ մի պատրւակ է միամիտներին հարստահարելու. վերջապէս նա ծաղրում է և այն հայրենասէր «խելագարներին» որոնք ուղիղ աչքով չեն կարողանում նայել ազգի պակասութիւնների վրայ և իրանց խանգարւած երեւ-

¹) Տե՛ս «Մուրճ» № 3, 6 և 7-8.

կայութեան մէջ օրեդէն ամրոցներ են կառուցանում հայութեան համար: Լեռնը կատարեալ անկեղծութեամբ է սիրում իւր հայրենիքը: Նա լաւ է տեսնում այն մռայլ անգունդը, որ բաժանում է հայ աշխարհը լուսաւոր սերոպայից, և իւր հայրենակիցներին դէպի լոյս առաջնորդելու համար է որ նա գալիս է իւր ծննդավայրը: Բայց շատ տարի է անցել այն օրից, երբ առաջին անգամ նա թողել է հայրական օջաղը: Մանուկ հասակում այդտեղ տեսածների ու լսածների մի մասը նա արդէն մոռացել է պանդխտութեան մէջ: Ձեռքացած ցիշողութիւններն էլ աղօտ են և չեն կարող տալ ճշգրիտ գաղափար հայ կեանքի մասին: Միակ աղբիւրը, որից Լեռնն օգտւում է իւր հայրենագիտութեան թերին լրացնելու համար, գրականութիւնն է ու պարբերական մամուլը: Յայտնի է որ Լեռնի ժամանակ այդ աղբիւրը այնքան ցամաք էր, որ հազիւ թէ բաւարարութիւն տար լուրջ հարցասիրութեան: Բայց և այնպէս, անուրանալի է, որ մեր կեանքի ընդհանուր պատկերը որոշակի է ցոլանում նաև այդ ժամանակաւ մատենագրութեան մէջ:

Ինչ, գիտակցութեան պիտի հասնէր Լեռնն այդ աղբիւրների հիման վրայ իւր հայրենակիցների վիճակը՝ եւրոպացոց համեմատութեամբ ուսումնասիրելուց յետոյ: Պարզ է որ

Հայոց ազգը տխուր անապատ,
Անբոյժ նետերով խոցւած վիրաւոր,
Խաւար, նիւթապաշտ, երկչոտ և վհառ,
Սիրող չարութիւն և փառք անցաւոր:

Ինքն ըստ ինքեան խնդիր է ծագում, ինչպէս պէտք է շէնցնել այդ անապատը, ինչպէս պէտք է բժշկել այդ վիրաւորին, ինչպէս պէտք է փարատել խաւարը՝ կամ վերացնել նիւթապաշտութիւնը, երկչոտութիւնը, վհասութիւնը, չարութիւնը, անափառութիւնը... Գիտութեամբ լուսաւորւած Լեռնը այդ հարցին պատասխանում է. լուծով և գիտութեամբ: Բայց լուսոյ և գիտութեան ճանապարհները զանազան են, որովհետև տարբեր զարգացման և աշխարհայեցողութեան տէր մարդիկ միատեսակ չեն ըմբռնում լոյսն ու խաւարը, և շատ անգամ պատահում է, որ այն՝ ինչ մէկի համար լոյս է, միւսի համար խաւար է... Լեռնի ըմբռնումը

այդ մասին ամենից աւելի մօտ է նազարեանցի Խեոութեանը, հեռաւարար և հայկական կեանքը բարւոքելու նպատակով նորա առաջարկած հնարները չեն կարող խիստ տարբերել և իրօք, ինչպէս առիթ ունեցանք համոզելու, գրեթէ չեն էլ տարբերում՝ նազարեանցի աստիարակած հնարներից, Բայց թէև մտքի շրջանում Լեոնը «Հիւսիսափալլ»-ի խմբագրի աշակերտն է, նորա գործողութեան եղանակը էապէս որոշում է նազարեանցի ընտրած եղանակից, Բանն այն է որ նազարեանցը գործում է գրով, այն ինչ Լեոնն ազդում է կենդանի խօսքով. մէկի զէնքը գրիչն է, միւսինը՝ լեզուն։ Մէկը հրապարակագիր է, միւսը՝ պրոպագանդիստ։ Երկուսի գործունէութեան եղանակների այդ տարբերութիւնից առաջանում է և երկուսի գործունէութեան ենթակայ միութիւնների տեսակի, քանակի ու որակի տարբերութիւնը. մէկը ուղղակի գործ ունի անորոշ միութեան՝ հասարակութեան հետ, այն էլ հասարակութեան մի փոքրիկ շրջանի՝ քիչ թէ շատ քաղաքակիրթ դասի հետ. միւսը իւր գործունէութեան ընթացքում շփուում է մասնաւոր անհատների, յաճախ՝ տգէտ ամբոխի մոլեռանդ ներկայացուցիչների հետ։ Վերջապէս տարբեր են նաև երկուսին շրջապատող աշխարհագրական, ազգագրական և կուլտուրական պայմանները, մէկը գործում է հայրենիքից հեռու՝ Թուսաստանի սրտում, թէև հայերի համար,—միւսը միևնոյն նպատակով Թուսաստանից գալիս է հայրենիք։ Տեսականապէս դատելով՝ Լեոնն աւելի դիւրութիւն ունի իւր ազգին գործնական օգուտ բերելու, քան նազարեանցը. նախ՝ որովհետև բերանացի խօսակցութիւնը աւելի ազդու է՝ քան դրաւորը և երկրորդ՝ որ տեղն ու տեղը աւելի հեշտ է ծանօթանալ ժողովրդի ցաւերին ու կարիքներին, ապա ուրեմն և դարմանել նրանց,—քան հեռից։ Սակայն ունի՝ Լեոնը այդ ցաւերն ու կարիքները դարմանելու բաւականաչափ զօրաւոր և փրկարար միջոցներ՝ ահա խնդիրը։ Մենք կը տեսնենք, որ ո՛չ, Լեոնը չի կանգնած իւր կոման բարձրութեան վրայ. և եթէ նազարեանցը, որպէս հրապարակախօս, իւր մեծ արժանաւորութիւններով հանդերձ՝ զերծ չը մնաց մի քանի խոշոր թերութիւններից ու մոլորութիւններից, ուսուցչի այդ թերութիւններն ու մոլորութիւններն են հէնց, որ ամենից առաջ աչքի են ընկնում աշակերտի գործունէութեան մէջ։

Ջերմ հայրենասէր սիրտ, նախապաշարութենքից ազատ՝ պայծառ և լուսաւոր միտք, մաքուր և անյողդողդ հաւատ դէպի գիտութիւնը և մարդկային վսեմ իդէալները, կորովի և անկաշաւ լեզու, որ միշտ պատրաստ է հարւածել չարը, կեղծն ու անիրաւացիին, — այս բոլորը, միացած մի երկաթի կամքի հետ՝ մի յեզափոխականի վայել խիզախ, աներկիւղ ոգու մէջ՝ կազմում են Ստեփաննոս Նազարեանցի անկապտելի գրական արժանաւորութիւնները: Իւր տաղանդի և բնաւորութեան այդ հիմնական յատկութիւնների միջոցով Նազարեանցը արթնացրեց դարաւոր քնից մի խաւար՝ ասիացի ժողովուրդ, բաց արաւ նորա աչքերը անցեալի ու ներկայի վրայ, սկսեց սովորեցնել նրան դիտել ու քննել շրջակայ երեւոյթները, պարզեց նրան իւր կոշումն ու նշանակութիւնը մարդկութեան ընդհանուր յառաջադիմութեան ասպարիզում և այսպիսով պատրաստեց հող հայի կատարեալ ինքնաճանաչութեան և նորա բնածին հարուստ ընդունակութիւնների ինքնուրոյն զարգացման համար:

Բայց Նազարեանցի միւլնոյն արժանաւորութիւնների մէջ թագնւած է գուցէ և նորա պակասութիւնների աղբիւրը: Լուսատու աստղի պէս փայլելով հայութեան մուսլ մտաւոր հորիզոնի վրայ, այն էլ գիտնական պրոֆէսորի տիտղոսով և Վարենկեան լեզւագիտութեան դոկտորի՝ աստիճանով՝ Նազարեանցը չափազանց բարձր կարծիք ունէր իւր մասին և չափազանց ստոր կարծիք՝ այն շրջանի մասին, որին կոչւած էր առաջնորդ: Իրան համարելով ազգի լուսաւորիչ ու դաստիարակ ¹⁾, Նազարեանցը սակայն ոչ մանրամասն տեղեկութիւններ ունէր ազգի կեանքից, ոչ էլ բաւականաչափ հրա-

¹⁾ «Հրապարակախօս Չալնի» մէջ Շահազիզեանը ի միջի աւելոց հետեւեալ անցքն է պատմում Նազարեանցի ուսանողութեան ժամանակից: Մի անգամ հասարակաց կրթութեան միւնիստր՝ Կոմս Ուվարովը, որ հետաքրքրուում էր երիտասարդ հայ ուսանողի վիճակով և 850 թ. նիւթական նպաստ էր ուղարկել նրան, — գալով Դորպատ՝ հարցնում է համալսարանի ռէկտորից. «А гдѣ вышѣ черноглазый Назарьянецъ, о которомъ вы писали?» և ապա տեսնելով սեպեալ երիտասարդին, բացակայելու է. «Мой другъ, ты долженъ быть про свѣтителя Востока». Ո՞վ գիտէ, գուցէ հէնց այդ շանդիսաւոր բոպէին Նազարեանցը ուխտեց իւր անձը նւիրել իւր ազգի լուսաւորութեան գործին:

պարակախօսական տաքտի նա գիտէր որ իւր «ասիացի եղբայրակիցները» տգէտ էին և անզարգացած, և այսու ամենայիւ, շատ անգամ առանց կշռելու նրանց զարգացման չափը, առաջարկում էր նրանց ընթերցանութեան համար ծանր, դժւարամարս նիւթեր: Այնտեղ, որտեղ պէտք էր դեռ ուսումնասիրել, նազարեանցը երբեմն շտապում էր ուսուցանել. որտեղ պէտք էր քննադատել, ստէպ նա չէր կարողանում իրան զսպել, որ չը հայհոյէ. որտեղ պէտք էր լրջօրէն խորհրդածել, ստէպ նա բաւականանում էր ուրախութեան կամ յուսահատութեան աղաղակներով, լիրիկական կամ ճարտասանական զեղումներով: Նազարեանցը լաւ էր տեղեակ ժողովրդի հոգեբանութեանը. դարերի ընթացքում զարգացած հակումները, կաղմած, կարծրացած սովորութիւններն ու գաղափարները նա երազում էր արմատախիլ անել մի անգամից. անընդհատ յարձակելով զանազան դասակարգերի ու հաստատութիւնների վրայ, իսկ երբեմն առանց խղճահարւելու՝ մերկացնելով նոյն իսկ մասնաւոր անհատների ներքին կեանքը...: Նազարեանցը չը գիտէր հաւասարակշռութիւն պահպանել մոլքի և զգացմունքի մէջ. նրան պակաս էր փիլիսոփայական զարգացում. այստեղից բղխեց նորա գործունէութեան հիմնական սխալը՝ այն է հասարակական ախտի այս կամ այն նշանը բռն ակտի տեղ ընդունելը...

Տիրապետող տգիտութեան շնորհիւ նազարեանցի իսկական թերութիւններից շատերը աննկատելի անցան ժամանակակիցների համար. բայց դրա փոխարէն, դոյն տգիտութեան շնորհիւ՝ նազարեանցի դէմ կազմեց մի հզօր ընդդիմադրութիւն այն մարդկանց ջանքերով, որոնք իրանց անձի կամ իրանց դասակարգի վրայ էին փորձել «Նիւսիսափայլի» հարւածների ոյժը: Մտքերի այդ հակառակ հոսանքի դէմ նազարեանցը չը կարողացաւ ամուր պատուար դնել. այդ բանին արգելք էր լինում գործունէութեան համար ընտրած կենտրոնի առանձնացած դրութիւնը՝ հայութեան նկատմամբ, թարմ և անկախ գործիչների պակասութիւնը և գուցէ՝ խմբագրի վարչական անընդունակութիւնը, միացած նրա անսահման ինքնահաւանութեան հետ... Այսպիսով, «Նիւսիսափայլը» ոչ զօրեղ կուսակցութիւն ստեղծեց, ոչ էլ բաւական թւով աշխատակիցներ գրաւեց: Գործի ահագին ծանրութիւնը ընկնելով խմբագրի վրայ՝ «ընդհանուր ազգային

լուսաւորութեան և դաստիարակութեան օրագիրը՝ վաղ թէ ուշ պիտի դառնար անգոյն, պատահական յօդածների ժողովածու: Այդպէս էլ եղաւ իրօք. 1864 թւին՝ իւր նախնական ծրագիրը դեռ չ'իրագործած՝ «Հիւսիսափայլը» դադարեցրեց գոյութիւնը աշխատակիցների և մանաւանդ բաժանորդների սակաւութեան պատճառով:

Համանման պատճառները առաջ են բերում համանման յետեանքներ. ինչպէս յաջողութիւն չ'ունեցաւ Նազարեանցը, այդպէս էլ չէր կարող յաջողութիւն ունենալ Լեոնը: Անկարելի է կասկածանքի ենթարկել Լեոնի գաղափարների մաքրութիւնը, նրա ուղղամտութիւնը, նրա ձգտումների աղնութիւնը. բայց չի կարելի համակրութեամբ վերաբերել և նրա մեծամիտ ոճին, նրա վարդապետելու անպատկառ յաւակնութեանը, անվայել մանէրներին... Մեծամտութիւնն և յանձնապատասխանութիւնը, լծորդած հիմնաւոր գիտութեան և անձնւիրութեան հետ, շատ անգամ բնականաբար՝ արժանաւորութեան տեղ էլ են անցկենում: Բայց երբ չ'ը կայ այդ գիտութիւնը, երբ չ'ը կայ այդ անձնւիրութիւնը, մեծամտութեամբ վարդապետողը երևան է հանում միայն իւր մոքի անբովանդակութիւնը և իւր բարոյական ունչութիւնը. նա ջուր ծեծող է, նա ֆրաղեօր է, որ խօսում է ոչ թէ գործին ճշմարիտ օգուտ բերելու, այլ իւր արտիստիկական տաղանդով, իւր դիպկտիկական ընդունակութիւններով փայլելու համար: Անկեղծութիւնը պահանջում է խոստովանել, որ Լեոնը հէնց այդ տեսակ ֆրաղեօրի տպաւորութիւն է անում, թէև նրա խօսքերի նպատակը անկասկած բարի է: Եւ իրաւի, շրջել քաղաքից քաղաք, ման գալ տնէ տուն, փողոցէ փողոց, խօսել ամեն տեղ բարձր հասարակական շահերից և միմիայն խօսել՝ համաձայնեցէք որ դա մի գործ է, որի համար ոչ մեծ խելք և գիտութիւն է պահանջուում, ոչ էլ անձնական զոհողութիւն... Տեսնենք սակայն որքան խելացի են և նպատակայարմար՝ Լեոնի խօսքերը, որքան բարեկիրթ նրա մանէրները:

Իւր ուսուցչի նման Լեոնը սիրում է առանց ցաւի արմատը որոնելու, սրան և նրան նախատել ու պարսաւել, դատաւիտել ու մեղադրել, անտես անելով համեստութեան և քաղաքավարութեան կանոնները: Ինչո՞ւ հայ օրիորդները հայ ոգւով չեն դաստիարակւած, ինչո՞ւ նրանք չ'ը գիտեն իրանց մայրենի լեզուն, ինչո՞ւ հինգերորդ

դարու հայ կանանց պէս չեն ոգևորում նրանք հայրենիքի սիրով։ «Վա՛յ անարժան թողներին օրին, որքան ցած ենք մենք, հողը մեր գլխին... Հայրենասէր Լեոնի յանդիմանութեանը հայ օրիորդները պատասխանում են, որ մեզը իրանց ծնողներինն է, որ այդպէս են կրթել ու մեծացրել նրանց, և ահա մեր հերոսը մի անակնկալ և քստմենքի գիւտ արածի պէս՝ փրփուրը բերնին՝ բացականչում է.

Ուրեմն ծնողներ, ուրեմն հայր, մայր,
Պատճառ են այսչափ աղգասպանութեան.
Բայց ո՞ւր է ամօթս—Ո՛վ անասակ դար,
Ո՛վ անջնջելի խայտառակութիւն:

Ի՞նչ պիտի ասէր Լեոնը, եթէ դիմէր օրիորդներին ծնողներին ու նրանք էլ մեզը իրանց ծնողների վրայ ձգէին... «Ուրեմն պապեր, ուրեմն տատեր?!...» Եւ այդպէս վայրկերոյ է լինում մարդուս դատողութիւնը, երբ իրական յարաբերութիւնները լուրջ, հիմնաւոր և բաղմակողմանի ուսումնասիրելու փոխարէն, նա վստահանում է իւր կարճ տեսողութեան կամ վաւ երեակայութեան վրայ։ Բայց որքան էլ անտաքտ են Լեոնի յարձակումները մեր գեղեցիկ սեռի ներկայացուցիչների դէմ, նրանց հետ խօսելիս նա գոնէ յարգում է պատշաճի պահանջները։ Տատ աւելի անտաքտ և նոյն իսկ տմարդի է Լեոնի վարողութիւնը հայ վաճառականների հետ։ Եթէ ոտով ու գլխով մանր հաշիւների մէջ թաղւած յոգեւոր մեծատանը ներելի է կարծել թէ չգուտ ոսկին է իշխան աշխարհիս—մի՞թէ ներելի է հրապարակախօսին, հասարակութեան մտաւոր և բարոյական այս առաջնորդին, այսպիսի լուտաքներով ջրել այդ թիւր կարծիքը։

Ո՛վ դուք հայ մարդիկ, ո՞ւր ազնու թիւն,
Քանի՞ դիզել էք ապականութիւն,
Զրկամիք սակաւ սթափւել քնից,
Թափել ցեցերը, զարթնել դաճաղից:

Վերին Պատուհաս ձեզ վրէժլնդիր.
Երկինք է հասել բողոքն աղքատի:
Ղեկիւղ քնդդէմ ձեր, անէծք մահակիր. —
Ուռչում էք գանձով, բայց ո՞ր խեղճերի:

Նզովում եմ ես այդ պիղծ ճանապարհ,
 Որով հասել էք այդ կարողութեան,
 Որքան Աստուծոյ կանգնած է աշխարհ,
 Յեխով լցնելու են ձեր գերեզման:

Դիցուք, մէկը, ջատագովէ Լեոնին, առարկելով, որ հայ վաճառականութեան բարոյականութիւնը վաղուց է որ ամենուրեք կասկածելի հռչակ է վայելում: Դիցուք, մեզ յիշեցնեն որ հայերիս մասին օտարների մէջ տարածւած անպաւուաբեր կարծիքները, ծաղրական անեկրոտները իրանց ծագումը պարտական են զխաւորապէս մեր վաճառական դասի արատներին: Դիցուք այդ այդպէս է, և Լեոնն այդ կէտում արդարադատ: Բայց կարո՞ղ ենք հօ պահանջել, որ հայ հոգեւորականութիւնը, որպէս կրօնական համայնք, արժանանայ մի քիչ աւելի մեղմ ձևերի մէջ ամփոփւած մեղադրութիւնների, թէկուզ այդ մեղադրութիւնները բանաւոր հիմք ունենան: Դժբախտաբար մեր հերոսը այստեղ էլ ձևերի կատարեալ անընտրողութիւն է ցոյց տալիս. ազգագրած, կղերիկոսի սաղմոսերգութիւնը քսութեան կանչիւնի փողարկող իմաստակ, ընչաւէր, անկրօն — ահա ինչ մարգարտաշար ածականներ է ընծայում: Լեոնը հայ հոգեւորականութեանը այդ հոգեւորականութեան մի նախնի մեծանուն ներկայացուցչի բերանով: Եւ միամիտ Լեոնը շարունակում է իրան համարել «ճշմարտութեան պարկեշտ առաքեալ, համեատ քարոզիչ... խոստովանենք, որ այդտեղ պարկեշտութեան և համեստութեան սուերն անգամ չը կայ. խոստովանենք, որ ամենաօգտակար գաղափարն անգամ, Լեոնեան ձևերով արտայայտւած, սպասածներիս հակառակ պատիւներ կարող է տալ. այդ սովորեցնում է մեզ պատմութիւնը, այդ ասում է մեզ մեր առողջ դատողութիւնը, այդ հաստատում է մեզ մեր ամենօրեայ փորձը: Մենք ուզում ենք որ լսեն մեզ, յարգեն մեզ, ընդունեն մեր առաջարկութիւնները, իրագործեն մեր ասուածաշունչ նախագծերը. ո՞վ լսէ մեզ, ո՞վ յարգէ մեզ, երբ մենք ինքներս ոչ ոքի չենք լսում, ոչ ոքի չենք յարգում. ո՞վ ընդունէ մեր առաջարկութիւնները կամ իրագործէ մեր գաղափարները, երբ մեր հրէշաւոր յանձնապատանալութեամբ, մեր անզուսպ, անդուռն, սանձարձակ բերանով զրգուում ենք ժողովրդի կրքերը, շարժում ենք նրա մէջ զայրույթ ու ատելութիւն մեզ դէմ և բնականաբար և մեր մոքերի դէմ... Եթէ

Լևոնին հարցնենք, հայերի մէջ իրան արժանի մարդ չը կայ. ամենքը նիւթապաշտ, ամենքն անհոգի, ամենքը լուսաւորութեան ոխերիմ թշնամի... Մի հարցնող լինի. ապա Լևոնն ինքը դոյն խաւար, փաղած հասարակութեան ծնունդը չէ, կամ մի՞թէ նա միակն է իւր տեսակի մէջ, մի՞թէ Շանշեանը, Ռոստոմեանը Լևոնի ժամանակակիցները չէին. ո՞վ էր Լևոնի ձեռից բռնում, որ նա չը միացաւ այդպիսի ազնիւ, լուսաւոր անհատների հետ... Զէ', Լևոնը չէ ուղում անսել, կամ չէ ուղում խոստովանել որ հայերի մէջ կան իրան հաւասար, իրան հասկացող կամ հասկանալու ընդունակ մարդիկ, որոնց հետ պէտք է և կարելի է ձեռք ձեռքի աւած համբաւշխութեամբ առաջ տանել ընդհանուր գործը, և երբ իւր անապաւտութիւններով նա կանգնեցում է իւր դէմ ամբողջ հասարակութիւնը և ինքը միւսում է մենակ, ինչպէս Մարգարէն անապաւտում, էլի երևակայում է թէ իւր ամբողջ մեղը այն էր միայն, որ «շատ խօսեց, քիչ գործեց»... Իսկապէս, նա ոչինչ չը գործեց և չէր էլ կարող գործել, որովհետեւ հասարակական գործունէութեան համար բաւական չէ ազնիւ լինել ու տեսական զարգացում ունենալ, այլ անհրաժեշտ է բացի դրանից և ձեռնարկու ողի, և անդրդելի կամք, և հաստատուն հաւատ դէպի իդէալները, և լաջն ընկերական բնաւորութիւն և լարած ուշադրութիւն գէպի հասարակաց կեանքի շնչերակի իւրաքանչիւր զարկը, և նուրբ ըմբռնումն ընդհանուր տրամադրութեան և այդ տրամադրութիւնից օգտւելու շնորհք, այսինքն այն ամենը ինչից որ գրեթէ զուրկ է Լևոնը. ի՞նչ զարմանք ուրեմն որ նրա վերանորոգութեան քարոզը արձագանք չը գտաւ ժամանակակիցների սրտերում:

Այնուամենայնիւ, սխալ կը լինէր Լևոնի անյաջողութեան պատճառը որոնել միմիայն նրա անձի մէջ. աւելի ուժեղ, աւելի տոկուն և գործունեայ բնաւորութիւնն էլ չէր կարող գործնական յաղթութեամբ դուրս գալ այն բազմաթիւ ցանցերի և որոգայթների միջից, որ զնում էր իւրաքանչիւր հասարակական գործիչի ոտի տակ մեր կեանքը մի երեք—չորս տասնամեակ մեզանից առաջ: Այդ այն ժամանակն էր, երբ ժողովրդի ահագին մեծամասնութիւնը խարխուլում էր դեռ միջնադարեան խաւարում, և հասարակութեան մի աննշան մասն էր միայն սկսել անել իւր կեանքի վրայ եւրոպական

բազաքակրթութեան պատուաստման առաջին թոյլ և երկշոտ փորձերը Այդ այն ժամանակն էր, երբ նոյն իսկ ճշմարիտ լուսաւորւած հայերից շատերը շատ շուտ և շատ հեշտ էին իւրոււմ այն բարոյական տղմի մէջ, որտեղից դուրս էին եկել իրանք. իսկ այդ լուսաւորւածներից ոմանք էլ իրանց ազնւութեամբն հանդերձ կատարեալ անտարբերութիւն էին ցոյց տալիս դէպի հայ հասարակութեան կենսական շահերը Հայրենիքի պատուական, անձնէր որդիք, որոնց մտոնների վրայ կարելի էր հաշւել, իրար դեռ շատ քիչ էին ճանաչում և թէ իրանց աշխարհագրական դրութեան և թէ իրանց մտաւոր զարգացման տարբերութեան պատճառով գործում էին բաժան-բաժան կամ մանր խմբակներով: Իրերի այսպիսի վիճակի մէջ՝ նոր գաղափարները հասարակական յարաբերութիւնների և հաստատութիւնների մէջ մարմնացնելը հսկայական ֆանքեր էր պահանջում: Դա մի սերնդի գործ չէր. հարկաւոր էր գոնէ երկու յաջորդական սերունդների տաժանելի աշխատանք. մէկը այդ սերունդներից՝ պիտի յանձն առնէր ժողովրդականացնել նոր գաղափարները, մոցնել նրանց հասարակաց գիտակցութեան մէջ. միւսը պիտի յանձն առնէր իրադրոծել այդ գաղափարները կեանքի մէջ: Յիսնական և վաթանական թւականների հայ ինտելիգենցիային վիճակեց լուծել առաջին խնդիրը, բայց նա չը կարողացաւ վերջնականապէս լուծել նրան: Նրա սկսած դոքժը շարունակեց և աւարտեց երթանասնական թւականների հայ ինտելիգենցիան, որին միևնոյն ժամանակ պատկանում է և երկրորդ խնդրի լուծման սկզբնաւորութիւնը: Յիսնական թւականների մարդիկ աւելի խօսքի մարդիկ էին. եթանասնական թւականների մարդիկ թէ խօսքի մարդիկ էին և թէ գործի: Սակայն սրանց գործունէութեան մէջ էլ խօսքն էր գերակշիռ դեր կատարում, և անհրաժեշտ էր մի նոր սերունդ, որ հաւասարակշռութիւն ստեղծէր հասարակական գործունէութեան այդ երկու գլխաւոր տարրերի մէջ. այդ հաւասարակշռութիւնն ստեղծել արդեօք ութանական թւականների ինտելիգենտ հայ երիտասարդութեանը: Վէ վիճակւած... Ինչ և իցէ, բայց այս սերունդներից իւրաքանչիւրը ունի իւր յատուկ նշանակութիւնը մեր հասարակական և մտաւոր կեանքի զարգացման մէջ: Կարելի է վիճել, ում գործն էր աւելի դժւար, բայց անվիճելի է, որ ինչպէս ամեն տեղ, այդպէս էլ մի. զա-

նու՛մ առաջին շրջանի գործիչների համար գայթակղութիւնների աւելի լստարի թէր ներկայացնում, քան վերջինների համար, Յիսնական և վաթսնական թւականներում գործող ինտելիգենտ հային աւելի մեծ բարոյական ոյժ էր հարկաւոր անհաւասար կուռում չ'ընկնելու համար, աւելի վեհ սիրտ, աւելի արի հոգի, աւելի կենդանի հաւատ էր հարկաւոր՝ իդէալներից չ'ը հրաժարւելու, կէս ճանապարհից չ'ը վերադառնալու համար, վերջապէս աւելի մեծ շրջահայեցողութիւն էր հարկաւոր ծայրայեղութիւնների մէջ չ'ընկնելու, կատաղի մաքաւման մէջ՝ գլուխը չ'ը կորցնելու համար, եւ շատե՛րն ընկճւեցին, շատերը հրաժարւեցին իդէալներից, շատե՛րը կորցրին գլխները... Այդ գլուխ-կորցրածներից մէկն է և Նահապետեանի հերոսը. նա վաթսուհական թւականների այն գործիչների տիպն է, որոնք հին գաղափարների և աւանդութիւնների դէմ կուռելով՝ չ'իմացան իրանց եռանդի մէջ չ'ափ ու սահման պահել, Հանդէս գալով հասարակական կեանքի մի այնպիսի բոպէում, երբ ճշմարտութեան ձայնը, իրաւ որ, դժւար էր խաղաղութեամբ լսել անել թմրած հասարակութեան ականջին, այդ գործիչները երեւակայեցին, որ այդ հասարակութիւնը սթափեցնելու ամենաազդու և միակ-նպատակայարմար միջոցը հասարակական վերքերը մի առ մի՝ դահճի խստատրտութեամբ բանալն է ու այդ վերքերի իսկական անուները տալը... Նրանք մոռացան կամ չ'իմացան, որ ինչպէս լաւ մանկավարժ չէ նա, որ տարին-տասներկու ամիս իւր սաներին նախատելով է պարապում. ինչպէս լաւ բժիշկ չէ նա, որ հիւանդին միայն թոցներով է դարմանում կամ առանց ալլւալլութեան ջայտնում է նրան իւր վտանգաւոր հիւանդութեան անուներ, — այդպէս էլ լաւ հասարակական գործիչ չէ նա, որ աջ ու ձախ հաջոցելը սխտոմ է դարձնում ու երեւակայում է թէ կրթում է հասարակաց միտքը, վեհացնում, ազնւացնում է նորա ոգին...

(Վերջը միւս համարում)